

Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΩΣ ΠΡΑΞΗ ΑΓΑΠΗΣ: ΣΚΕΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΑΟΛΟ ΦΡΕΙΡΕ ΚΑΙ ΤΗ ΣΥΝΕΙΣΦΟΡΑ ΤΟΥ ΣΤΙΣ ΖΩΕΣ ΚΑΙ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΜΑΣ

Darder Antonia
Καθηγήτρια
Loyola University, Η.Π.Α.

Ως άτομα ή ως λαοί, πολεμώντας για την αποκατάσταση
της ανθρωπιάς (μας) θα επιχειρήσουμε (εμείς)
να αποκαταστήσουμε την αληθινή γενναιοψυχία.
Κι αυτός ο αγώνας, λόγω του σκοπού που του δόθηκε...,
αποτελεί πραγματικά πράξη αγάπης.

Πάουλο Φρέιρε
Η Αγωγή του Καταπιεζόμενου (1970. σ. 29)

Περίληψη

Στο παρόν κείμενο επιθυμώ να μιλήσω για την εμπειρία της αγάπης όπως την κατανόησα εγώ μέσα από το έργο και τη φιλία μου με τον Φρέιρε. Θέλω να γράψω για μια πολιτική και ριζοσπαστική μορφή αγάπης που δεν έχει να κάνει ποτέ με την απόλυτη συναίνεση, ή την άνευ όρων αποδοχή, ή τα αδιάκοπα λόγια γλυκύτητας, ή τις ατελείωτες ροές αγκαλιών και φιλιών. Αντ' αυτού, είναι μια αγάπη που βίωσα χωρίς περιορισμούς, ριζωμένη σε μια αφοσιωμένη προθυμία να αγωνίζομαι επίμονα και με σκοπό τις ζωές μας και να συνδέσω στενά αυτόν τον σκοπό με αυτό που ονομάζεται "αληθινή αποστολή" – το να είσαι άνθρωπος.

Λέξεις κλειδιά

Παιδαγωγική της Αγάπης - Πάουλο Φρέιρε - Διδασκαλία - Εκπαίδευση - Εκπαιδευτικοί.

0. Εισαγωγικά

Για μέρες σκέφτομαι τα έργα του Πάουλο Φρέιρε, και σε κάθε αλλαγή ιδεών, επανέρχομαι στην έννοια της αγάπης και στην παρουσία της στο έργο και στις ζωές μας. Σε αυτό το σημείο επιτρέψτε μου να πω πως δεν μιλώ για μια φιλελεύθερη, ρομαντική ή απλή έννοια της αγάπης που συχνά αποδίδεται εσφαλμένα στη φράση «νιώθω όμορφα», ούτε για τη μακρόχρονη, μαρτυρική και διακριτική έκφρασή της

που σχετίζεται συνήθως με ένα παραδοσιακό θρησκευτικό μόρφωμα. Τίποτα δεν θα μπορούσε να είναι πιο μακριά από την αλήθεια. Αν υπήρχε κάτι που ο Φρέιρε επιζητούσε να υπερασπίζεται με συνέπεια, ήταν η φρεσκάδα, ο αυθορμητισμός και η παρουσία που ενσωματώνονταν σε αυτό που έλεγε μια «ένοπλη αγάπη- η αγωνιζόμενη αγάπη εκείνων που πείστηκαν για το δικαίωμα και το καθήκον να αγωνίζονται, να καταγγέλλουν και να αναγγέλλουν» (Φρέιρε, 1998, σελ. 42). Μια αγάπη που θα μπορούσε να είναι ζωντανή, δυναμική και έμπνευση ενώ ταυτόχρονα, κριτική, προκλητική και επίμονη. Έτσι, η αγάπη του Φρέιρε στάθηκε σε άμεση αντίθεση με την ανούσια «γενναιοδωρία» των δασκάλων ή των διοικητικών στελεχών που τηρούν τυφλά ένα σύστημα σχολικής εκπαίδευσης που παραβιάζει θεμελιωδώς κάθε αρχή της πολιτιστικής και οικονομικής δημοκρατίας.

1. Μια Δέσμευση προς την Ανθρωπότητα μας

Η εξανθρωπιστική εκπαίδευση είναι η πορεία μέσω της οποίας άνδρες και γυναίκες αποκτούν επίγνωση για την παρουσία τους στον κόσμο. Ο τρόπος που συμπεριφέρονται και σκέφτονται όταν αναπτύσσουν όλες τις ικανότητές τους, λαμβάνοντας υπόψη τις ανάγκες τους αλλά και τις ανάγκες και επιθυμίες των άλλων. (Freire & Betto, 1985, σελ. 14-15)

Για τον Φρέιρε, μια απελευθερωτική εκπαίδευση δεν θα μπορούσε ποτέ να επινοηθεί χωρίς μια ουσιαστική δέσμευση προς την ανθρωπιά μας. Για άλλη μια φορά, πρέπει να επισημάνω ότι η αντίληψη του για την ανθρωπιά δεν ήταν απλώς μια απλουστευμένη ή ψυχολογική έννοια της «θετικής αυτοεκτίμησης» αλλά μια βαθιά στοχαστική ερμηνεία της διαλεκτικής σχέσης ανάμεσα στην πολιτιστική μας ύπαρξη ως προσωπικότητες και την οικονομική και πολιτική μας ύπαρξη ως κοινωνικά όντα. Από την οπτική του Φρέιρε, αν πρόκειται να λύσουμε τις εκπαιδευτικές δυσκολίες μαθητών καταπιεσμένων κοινοτήτων, τότε οι εκπαιδευτικοί έπρεπε να κοιτάξουν πέρα από το προσωπικό στοιχείο. Έπρεπε να αναζητήσουμε απαντήσεις στο ιστορικό πεδίο των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών μορφών, ώστε να κατανοήσουμε καλύτερα τις δυνάμεις που δημιουργούν την ανθρωπιά μας όπως αυτή διαμορφώνεται σήμερα. Με πολλούς τρόπους, η δουλειά του έδειξε πως η οικονομική ανισότητα και η κοινωνική αδικία μας εξανθρωπίζουν, στρεβλώνοντας την ικανότητά μας να αγαπάμε τον εαυτό μας, ο ένας τον άλλον και τον κόσμο. Ακολουθώντας την παράδοση του Antonio Gramsci, ο Φρέιρε εξέθεσε πως ακόμη και οι καλοπροαίρετοι δάσκαλοι, λόγω της έλλειψης της κριτικής ηθικής ηγεσίας, στην πραγματικότητα συμμετέχουν στην απενεργοποίηση της καρδιάς, του μυαλού και του σώματος των μαθητών τους - μια πράξη που αποσυνδέει τους μαθητές από τα προσωπικά και κοινωνικά κίνητρα που απαιτούνται για να μεταμορφώσουν τον κόσμο και τον εαυτό τους.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η μεγαλύτερη συμβολή του Φρέιρε στον κόσμο ήταν η ικανότητά του να είναι ένας αγαπητός άνθρωπος. Το ενδιαφέρον του για τα παιδιά,

η ανησυχία του για τους δασκάλους, το έργο του προς τους φτωχούς, η προθυμία του να μοιραστεί ανοιχτά τις στιγμές θλίψης, απογοήτευσης, αγανάκτησης και νέας αγάπης, όλα ξεχωρίζουν στο μυαλό μου ως παραδείγματα του θάρρους και της αδυσώπητης επιδίωξης μιας συνεκτικής και τίμιας ζωής. Θυμάμαι τη συνάντησή μας το 1987, έξι μήνες μετά τον θάνατο της πρώτης του συζύγου, της Elza. Ο Φρέιρε βρισκόταν σε βαθιά θλίψη. Κατά τη διάρκεια μιας από τις παρουσιάσεις του, έπρεπε κυριολεκτικά να σταματήσει, ώστε να μπορέσει να κλάψει τα δάκρυα που έχυne όλο το πρωί. Για μια στιγμή, όλοι μας οι παρόντες ήμασταν περιτυλιγμένοι από τη θλίψη του και μάλλον βιώσαμε ένα από τα μεγαλύτερα παιδαγωγικά μαθήματα της ζωής μας. Δεν πιστεύω ότι κάποιος έφυγε από την αίθουσα συνεδριάσεων εκείνη την ημέρα έτσι όπως είχε φτάσει. Μέσα από την πλούσια ευαισθησία της ανθρωπιάς του - με όλες τις πολυπλοκότητες και τις αντιφάσεις του - ο Φρέιρε δια φωτίζει την κατανόησή μας όχι μόνο για το τι σημαίνει να είσαι κριτικός εκπαιδευτικός, αλλά τι σημαίνει να ζεις μια κριτική ζωή.

Μέσα στην επόμενη χρονιά, βίωσα μια άλλη οπτική της πραγματικής ενέργειας του Φρέιρε. Προς έκπληξη όλων, ο Φρέιρε ξαναπαντρεύτηκε λίγους μήνες αργότερα. Αρκετοί ξαφνιάστηκαν με την είδηση και είχε ενδιαφέρον να ακούει κανείς και να παρακολουθεί τις αντιδράσεις των ακολούθων του στις Ηνωμένες Πολιτείες. Κάποιοι ριζοσπαστικοί εκπαιδευτικοί που τον είχαν αποδεχτεί στη θλίψη του, τώρα αμφισβητούσαν την προσωπική του απόφαση να ξαναπαντρευτεί τόσο γρήγορα μετά το θάνατο της Elza. Προς μεγάλη μου έκπληξη, η είδηση του γάμου του, η δημόσια έκφραση της στοργής και ο εορτασμός της νέας του συζύγου, Nita, αντιμετωπίστηκαν με μια παράξενη μορφή καχυποψίας και φόβου. Παρά τις συνέπειες, ο Φρέιρε μίλησε ελεύθερα για τη νέα του αγάπη και για τα αισθήματα που τώρα αναμενόταν μέσα του. Μοιράστηκε τον αγώνα του με τη μοναξιά και τη θλίψη και μας προκάλεσε να ζούμε και να αγαπάμε στο παρόν - τόσο σε προσωπικό όσο και σε πολιτικό επίπεδο.

2. Φόβος και Επαναστατικά Όνειρα

Όσο πιο νέος αντιλαμβάνεσαι το φόβο σου ως συνέπεια της προσπάθειάς σου να κάνεις πράξη το όνειρό σου, τόσο περισσότερο μαθαίνεις πως να κάνεις πράξη το όνειρό σου! Ποτέ δεν είχα συνεντεύξεις με τους μεγάλους επαναστάτες της εποχής σχετικά με τους φόβους τους! Αλλά όλοι τους βίωναν το φόβο, στο βαθμό που όλοι τους ήταν πολύ πιστοί στα όνειρα τους. (Shor & Freire, 1987, σελ. 57)

Προκαλώντας τους συνηθισμένους φόβους με τους οποίους ελέγχονται τα όνειρά μας για ελευθερία και η “ψεύτικη συνειδηση” που μειώνει την κοινωνική μας εκπροσώπηση είναι κοινά θέματα στο έργο του Φρέιρε. Στην *Αγωγή του Καταπιεζόμενου* (1970), έγραψε για τον φόβο της ελευθερίας που μας πλήττει, έναν φόβο βασισμένο

στις συνταγογραφικές σχέσεις μεταξύ εκείνων που κυβερνούν και εκείνων που αναμένεται να ακολουθήσουν. Ως κριτικοί εκπαιδευτικοί, μας παρότρυνε να εξετάσουμε προσεκτικά τις ιδεολογικές πεποιθήσεις και τις παιδαγωγικές μας προθέσεις και να λάβουμε υπόψη τη δική μας προσήλωση στο κατεστημένο. Ήθελε να αναγνωρίζουμε πως κάθε προκαθορισμένη συμπεριφορά αντιπροσωπεύει την επιβολή ενός ανθρωπίνου όντος πάνω σε ένα άλλο - μια επιβολή που κινεί τη συνειδησή μας μακριά από αυτό που βιώνουμε με τη σάρκα μας σε μια αφηρημένη πραγματικότητα και την ψευδή κατανόηση του εαυτού μας και του κόσμου μας. Εάν επρόκειτο να αγκαλιάσουμε μια παιδαγωγική απελευθέρωσης, έπρεπε να προετοιμαστούμε να αντικαταστήσουμε αυτόν τον πάσχοντα φόβο της ελευθερίας με επαρκή αυτονομία και ευθύνη να αγωνιστούμε για μια εκπαιδευτική πράξη και έναν τρόπο ζωής που θα μπορούσε να στηρίξει τις δημοκρατικές μορφές οικονομικής και πολιτιστικής ύπαρξης.

Ο Φρέιρε συχνά αναφερόταν στην έννοια του φόβου στις ομιλίες του και στα έργα του. Πίστευε πως ο φόβος και τα επαναστατικά όνειρα ήταν αναμφισβήτητα αλληλένδετα. Όσο περισσότερο ήμασταν πρόθυμοι να αγωνιστούμε για ένα απελευθερωτικό όνειρο, τόσο περισσότερη επιρροή είμαστε να γνωρίσουμε στενά την εμπειρία του φόβου, πώς να ελέγξουμε και να εκπαιδεύσουμε τον φόβο μας και, τέλος, πώς να μετατρέψουμε αυτόν τον φόβο σε θάρρος. Επιπλέον, θα μπορούσαμε να αναγνωρίσουμε τον φόβο μας ως ένα μήνυμα ότι έχουμε εμπλακεί σε κριτική αντίθεση με το κατεστημένο και στο μετασχηματιστικό έργο προς την εκδήλωση των επαναστατικών ονείρων μας.

Με πολλούς τρόπους, ο Φρέιρε προσπάθησε να μας δείξει μέσα από τη δική του ζωή ότι η αντιμετώπιση των φόβων και παθημάτων μας είναι αναπόφευκτες και αναγκαίες ανθρώπινες διαστάσεις της προσπάθειάς μας να κάνουμε και να επαναπροσδιορίσουμε την ιστορία, την προσπάθειά μας να φτιάξουμε έναν νέο κόσμο από τα όνειρά μας. Συχνά παρομοίαζε την κίνηση μας προς την καλύτερη πλευρά της ανθρωπιάς μας ως μια μορφή *τοκετού και επώδυνη διαδικασία*. Αυτός ο *τοκετός της αγάπης* αποτελεί μια κρίσιμη διαδικασία στον αγώνα μας να σπάσουμε την αντίφαση του *καταπιεστή-καταπιεζόμενου* και τις αντιφατικές πεποιθήσεις που αιχμαλωτίζουν την ανθρωπίνη ιδιότητά μας. Η περιγραφή του Φρέιρε γι' αυτή τη δυαδικότητα είναι τόσο άμεση όσο και λυπηρή.

Οι καταπιεσμένοι υποφέρουν από τη δυαδικότητα που έχει εδραιωθεί μέσα τους. Ανακαλύπτουν ότι χωρίς ελευθερία δεν μπορούν να υπάρξουν αυθεντικά. Ωστόσο, αν και επιθυμούν αυθεντικότητα, φοβούνται. Είναι ταυτόχρονα οι εαυτοί τους και ο καταπιεστής των οποίων τη συνείδηση έχουν εσωτερικεύσει. Η σύγκρουση έγκειται στην επιλογή μεταξύ ολόκληρου του εαυτού τους ή να διαιρεθεί ο εαυτός τους, μεταξύ του να διώξει τον καταπιεστή από μέσα του ή να μην τον διώξει, μεταξύ της ανθρωπίνης αλληλεγγύης ή της αλλοτρίωσης, μεταξύ της τήρησης

συνταγών ή επιλογών, μεταξύ του να είναι θεατές ή αυτοί που πράττουν, μεταξύ ενέργειας ή της ψευδαίσθησης της ενεργούς πράξης μέσω της δράσης των καταπιεστών, μεταξύ της ομιλίας ή της σιωπής, ευνουχισμένοι στη δύναμή τους να δημιουργούν και να αναδημιουργούν, στη δύναμή τους να αλλάξουν τον κόσμο. (1970, σελ. 33)

Ο Φρέιρε πίστευε πως αν πρόκειται να αποδεχτούμε την παιδαγωγική της ελευθερίας, έπρεπε να ξεφύγουμε από αυτή τη δυαδικότητα. Έπρεπε να καταλάβουμε πως η εξουσία της κυρίαρχης ιδεολογίας αναγκάζει τους εκπαιδευτικούς να γίνουν διαφορούμενοι και αναποφάσιστοι, ακόμα και ενόψει της κατάφωρης αδικίας. Οι κριτικοί εκπαιδευτικοί θα έπρεπε να αγωνιστούν ενωμένοι ενάντια σε μια ποικιλία πειθαρχικών και απειλητικών μεθόδων που χρησιμοποιούν πολλοί διαχειριστές για να ενσταλάξουν το φόβο της ελευθερίας. Αν αυτός ο εξημερωτικός ρόλος δεν απορριφθεί, ακόμη και οι προοδευτικοί εκπαιδευτικοί θα μπορούσαν να πέσουν θύματα του *μοιρολατρισμού* - μια κατάσταση που αρνείται το πάθος και καταστρέφει την ικανότητα να ονειρεύεται κανείς - καθιστώντας τους καθημερινά πιο πολιτικά ευάλωτους και λιγότερο ικανούς να αντιμετωπίσουν τις προκλήσεις που παρουσιάζονται μπροστά τους.

Η μοιρολατρία είναι μια έννοια που ο Φρέιρε, μέχρι το τέλος, αρνήθηκε να δεχθεί. Σε κάθε αλλαγή, απέρριπτε κατηγορηματικά την ιδέα πως δεν μπορούμε να κάνουμε κάτι για τις εκπαιδευτικές συνέπειες εξαιτίας της οικονομικής ανισότητας και κοινωνικής αδικίας. Εάν η οικονομική και πολιτική εξουσία της κυβερνώσας τάξης αρνήθηκε στις κατώτερες τάξεις το χώρο επιβίωσης, δεν ήταν επειδή "θα έπρεπε να είναι έτσι" (Φρέιρε, 1997, σελ. 41).

Αντ' αυτού, οι ασύμμετρες σχέσεις εξουσίας που διακινούν τη μοιρολατρία μεταξύ εκείνων με τη λιγότερη ισχύ έπρεπε να αμφισβητηθούν. Αυτό απαιτούσε από τους εκπαιδευτικούς να προβληματίζονται για τις συνθήκες σχολικής φοίτησης με τους συναδέλφους τους, τους μαθητές και τους γονείς τους και μέσω κριτικής πρακτικής σκέψης, διαλόγου και δράσης, να είναι σε θέση να *διακηρύσσουν τη δικαιοσύνη*. Αλλά μια τέτοια διακήρυξη απαιτούσε μια πλήρη *καταδίκη της μοιρολατρίας*, που θα μας έκανε να σπρώξουμε πέρα από τα όρια, να δημιουργήσουμε νέους χώρους και να αρχίσουμε να επαναπροσδιορίζουμε το όραμα μας για την εκπαίδευση και την κοινωνία.

3. Ο Καπιταλισμός ως Πηγή Κυριαρχίας

Βασανίζοντας το εργατικό δυναμικό υποβάλλοντάς τους σε διαδικασίες ρουτίνας είναι κομμάτι της φύσης της καπιταλιστικής διαδικασίας παραγωγής. Και αυτό που συμβαίνει στην αναπαραγωγή της γνώσης στα σχολεία είναι σε μεγάλο βαθμό αναπαραγωγή αυτού του μηχανισμού. (Φρέιρε & Faundez, 1989, σελ. 42)

Το ερώτημα της εξουσίας είναι πάντα παρόν στα έργα του Φρέιρε, όπως και η εξοικείωση με τον αγώνα για τη δημοκρατία. Στην παρούσα συγκυρία, είναι ζωτικής σημασίας να στραφούμε προς τις ιδεολογικές αρχές του Φρέιρε - μια διάσταση του έργου του που συχνά ακυρώνεται ή απλώς αγνοείται από πολλούς φιλελεύθερους και προοδευτικούς που αποδέχτηκαν τις παιδαγωγικές του ιδέες. Μια γρήγορη ματιά στο κείμενο της *Αγωγής του Καταπιεζόμενου* καταδεικνύει σαφώς ότι το έργο του Φρέιρε βασιζόταν, αναμφίβολα, στη μαρξιστική-σοσιαλιστική σκέψη. Χωρίς δισταγμό, όταν ο Φρέιρε μίλησε για την *κυρίαρχη τάξη* ή για τους *καταπιεστές*, αναφερόταν σε ιστορικές ταξικές διακρίσεις και ταξικές συγκρούσεις μέσα στη δομή της καπιταλιστικής κοινωνίας - ο καπιταλισμός ήταν η ρίζα της κυριαρχίας. Ως εκ τούτου, η θεωρητική του ανάλυση βασιζόταν θεμελιωδώς στις έννοιες της ταξικής διαμόρφωσης, ιδιαίτερα όσον αφορά τον τρόπο με τον οποίο η εθνική πολιτική οικονομία κατέστρεψε τη μεγαλύτερη πλειοψηφία των εργαζομένων της σε μια εκμεταλλεύσιμη και περιθωριοποιημένη τάξη. Ωστόσο, για τον Φρέιρε, ο αγώνας ενάντια στην οικονομική κυριαρχία δεν θα μπορούσε να διεξαχθεί αποτελεσματικά χωρίς μια ανθρωπιστική πράξη που εμπλέκει το πολύπλοκο φαινόμενο της ταξικής πάλης και ενθαρρύνει τις συνθήκες για την κριτική κοινωνική εκπροσώπηση μεταξύ των μαζών.

Αν και επικρίθηκε έντονα από την αριστερά για την αποτυχία του να παράσχει ένα συστηματικότερο θεωρητικό επιχείρημα κατά του καπιταλισμού, το έργο του Φρέιρε δεν αποσύρθηκε ποτέ από μια κριτική του καπιταλισμού και την αναγνώριση της καπιταλιστικής λογικής ως την πρωταρχική καθολική δύναμη στον κόσμο. Αυτό σημαίνει ότι πίστευε σθεναρά ότι το φαινόμενο της πολιτισμικής εισβολής σε παγκόσμιο επίπεδο βασιζόταν θεμελιωδώς από τα κίνητρα κέρδους των καπιταλιστών. Κατά τη διάρκεια των πρώτων μου χρόνων ως κριτικός εκπαιδευτικός, - εγώ όπως και πολλοί άλλοι, δεν κατάφερα να κατανοήσω αρκετά και να ενσωματώσω αυτή τη διάσταση του έργου του Φρέιρε. Για τους έγχρωμους κριτικούς παιδαγωγούς στις Ηνωμένες Πολιτείες, βλέπαμε το ρατσισμό ως τον κύριο ένοχο της καταπίεσης μας και επιμέναμε να ασχολείται περισσότερο ο Φρέιρε με αυτό το ζήτημα. Αν και ανοιχτά αναγνώρισε την ύπαρξη του ρατσισμού, δεν ήταν διατεθειμένος να εγκαταλείψει την έννοια της ταξικής πάλης και συχνά μας προειδοποίησε ότι θα μας διέφευγε ο τρόπος με τον οποίο «ο παράγοντας της τάξης κρύβεται στις διακρίσεις τόσο του φύλου όσο και της φυλής» (Φρέιρε 1997, 86). Οι συζητήσεις μας πάνω σε αυτό το θέμα ήταν συχνά θερμές και έντονες, διότι με πολλούς τρόπους, ο Φρέιρε αμφισβήτησε τα όρια του πολιτισμικού εθνικισμού και την τυφλή πίστη μας σε μια πολιτική ταυτότητα. Σε πολλά διαφορετικά συνέδρια, όπου έγχρωμοι εκπαιδευτικοί ζήτησαν ξεχωριστούς διαλόγους μαζί του, μας είπε ότι δεν κατάλαβε γιατί επιμέναμε να διαιρούμε τους εαυτούς μας από τους υπόλοιπους. Με πραγματικό άγχος, ο Φρέιρε μας εξήγησε: “Δεν μπορώ να αντιληφθώ στο μυαλό μου πώς οι Μαύροι στην Αμερική μπορούν να απελευθερωθούν χωρίς να απελευθερωθούν οι Chicanos, ή πως μπορούν να απελευθερωθούν οι

Chicanos χωρίς να απελευθερωθούν οι γηγενείς Αμερικάνοι, ή την απελευθέρωση των γηγενών Αμερικανών χωρίς την απελευθέρωση των Λευκών» (Φρέιρε, 1987). Επέμενε πως ο αγώνας ενάντια στην καταπίεση είναι ένας ανθρώπινος αγώνας όπου θα έπρεπε να χτίσουμε την αλληλεγγύη στο φάσμα των διαφορών μας, αν πρόκειται να αλλάξουμε έναν κόσμο βαθιά επηρεασμένο από τον Καπιταλισμό. «Η έλλειψη ενότητας ανάμεσα στους συμβιβασζόμενους «διαφορετικούς» βοηθά την ηγεμονία των ανταγωνιστικών «διαφορετικών». Ο πιο σημαντικός αγώνας είναι ενάντια στον κυρίαρχο εχθρό» (Φρέιρε, 1997, σελ. 85). Όπως αναμένεται, αρκετοί από εμάς φύγαμε εκνευρισμένοι. Μόλις πρόσφατα έχω κατανοήσει τα πολιτικά όρια του ανεπαρκή μας λόγου.

Η παγκόσμια οικονομία έχει αλλάξει ριζικά από την κυκλοφορία της Αγωγής του Καταπιεζόμενου, αλλά το μήνυμα του Φρέιρε παραμένει πιο επίκαιρο από ποτέ. Καθώς το κεφάλαιο, η εργασία και η γνώση σχεδιάζονται όλο και περισσότερο σε παγκόσμια κλίμακα, ο ισχυρός ρόλος του κεφαλαίου επεκτείνεται εκθετικά και η παγκοσμιοποίηση των εθνικών και τοπικών οικονομιών αλλάζει την υποκείμενη βάση του έθνους-κράτους (Carnoy, 1997), που αντικατοπτρίζεται στις θεωρίες και τις πρακτικές της δημόσιας εκπαίδευσης. Ως εκ τούτου, «υπάρχει σήμερα ένας ριζικός διαχωρισμός στο πρόγραμμα σπουδών μεταξύ των προγραμμάτων που κάνουν συγκεκριμένη κατάρτιση για θέσεις εργασίας και τα προγράμματα που κάνουν κριτική σκέψη. Αυτός ο διαχωρισμός εργασίας μειώνει την ικανότητα των εργαζομένων να αμφισβητούν το σύστημα» (Shor & Freire, 1987, σελ. 47).

Επιπλέον, όπως υποστηρίζει εύγλωττα ο Ladislau Dowbor (1997) στον πρόλογό του για την *Παιδαγωγική της Καρδιάς*, πρέπει να αφαιρέσουμε τις παγίδες και να δούμε τον καπιταλισμό ως τον δημιουργό της έλλειψης. Δεν μπορούμε να αγνοήσουμε το αυξανόμενο χάσμα μεταξύ πλουσίων και φτωχών που προκαλείται από μια αυξανόμενη οικονομική πόλωση που αμαυρώνει τις νεοφιλελεύθερες θεωρίες της επίδρασης διαρροής. Και παρά την αφθονία των τεχνολογικών συσκευών που πλημμυρίζουν την αγορά, καθαροί ποταμοί, καθαρός αέρας, καθαρό πόσιμο νερό, τρόφιμα χωρίς χημικά, ελεύθερος χρόνος και χώρος ελεύθερης κοινωνικοποίησης ενηλίκων και παιδιών έχουν μειωθεί. «Ο καπιταλισμός απαιτεί την χωρίς-χρέωση ευτυχία να αντικατασταθεί με αυτό που μπορεί κανείς να αγοράσει και να πουλήσει» (σ. 26). Όμως, πέρα από τους ηχηρούς επαίνους που αποδίδονται προς την τεχνολογία, σπάνια βρίσκουμε και μια συζήτηση για το πώς οι τεχνολογικές επαναστάσεις έχουν εκθέσει την αθλιότητα του καπιταλισμού - εκατομμύρια άνθρωποι πεθαίνουν από την πείνα παράλληλα με άνευ προηγουμένου πλούτο και ακόμη πιο ενοχλητικό είναι ο επιβλαβής αντίκτυπος του παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού επί των κοινωνικών και περιβαλλοντικών συμπεριόντων της ανθρωπότητας- συμφέροντα που φαίνονται να απασχολούν ελάχιστα δίπλα στα κίνητρα κέρδους των διεθνικών εταιρειών.

4. Ξεπερνώντας τα Οριά μας

Για να επιτευχθεί ο εξανθρωπισμός, που προϋποθέτει την εξάλειψη της απάνθρωπης καταπίεσης, είναι απολύτως απαραίτητο να ξεπεράσουμε τις καταστάσεις - τα όρια όπου άνδρες (και γυναίκες) ταπεινώνονται σε πράγματα. (Φρέιρε, 1970, σελ. 93)

Αν και οι ιστορικές, περιφερειακές και ταξικές εμπειρίες του Φρέιρε ήταν διαφορετικές από τις δικές μας, ο πολιτικός σκοπός του ήταν ξεκάθαρος και συναφής. Για να επιτύχουμε μια απελευθερωτική πρακτική, έπρεπε να αμφισβητήσουμε αυτές τις συνθήκες που περιορίζουν το κοινωνικό μας έργο και την ικανότητά μας να παρέμβουμε και να μεταμορφώσουμε τον κόσμο μας. Υπό το πρίσμα αυτό, η συχνή ανταπόκριση του Φρέιρε σε ερωτήσεις σχετικά με θέματα που διαιωνίζουν την εκπαιδευτική αδικία ήταν να μας προκαλέσει να ξεετάσουμε τη φύση των ορίων που αντιμετωπίζαμε και πώς μπορούμε να υπερβούμε αυτούς τους περιορισμούς, προκειμένου να ανακαλύψουμε ότι πέρα από αυτές τις καταστάσεις και σε αντίθεση με αυτές, υπάρχουν *μη-δοκιμασμένες δυνατότητες* για προσωπική, θεσμική και κοινωνικοοικονομική αναδιάρθρωση. Για παράδειγμα, σκεπτόμενη πόσοι έγχρωμοι εκπαιδευτικοί ανταποκρίθηκαν στην επιμονή του Φρέιρε να δημιουργήσουμε συμμαχίες για την καταπολέμηση του καπιταλισμού, πολλοί από εμάς δεν μπορούσαν να ξεπεράσουν τη βαθιά ριζωμένη (και αντικειμενοποιημένη) δυσπιστία στους «Λευκούς», ούτε μπορούσαμε να προχωρήσουμε πέρα από την αυτάρεσκη δικαιολόγηση του σεκταρισμού μας. Αυτές αντιπροσώπευαν δύο από τις περιοριστικές καταστάσεις που μας εμπόδιζαν να δημιουργήσουμε το είδος της δημοκρατικής αλληλεγγύης ή της ενότητας μέσα στην ποικιλομορφία που θα μπορούσε να δημιουργήσει βαθιές μεταβολές στα πολιτικά και οικονομικά συστήματα που εντείνουν τον ρατσισμό. Ο Φρέιρε το γνώριζε αυτό και άκουσε προσεκτικά τις ανησυχίες και τις απογοητεύσεις μας στο πλαίσιο του διαλόγου μας, πάντα με σεβασμό και βαθιά πίστη στη δύναμη της πολιτικής μας δέσμευσης και επιμονής.

Ο Φρέιρε πίστευε βαθύτατα ότι η αποκατάσταση της αλληλεγγύης μεταξύ των εκπαιδευτικών ήταν ζωτικός και αναγκαίος ριζοσπαστικός στόχος, διότι η αλληλεγγύη κινείται ενάντια στους κόκκους της εγγενούς μεταβλητότητας του καπιταλισμού, της αντι-αλληλέγγυας φύσης του" (Φρέιρε, 1998, σελ. 88). Σε όλα τα γραπτά του, ο Φρέιρε μας προειδοποιούσε επανειλημμένα ενάντια στον σεκταρισμό. "Ο σεκταρισμός σε οποιαδήποτε περιοχή αποτελεί εμπόδιο για τη χειραφέτηση του (ανθρώπινου) είδους" (Φρέιρε, 1970, σελ. 22). «Ενώ αγωνίζομαι για το όνειρό μου, δεν πρέπει να κλείνομαι με πάθος στον εαυτό μου» (Φρέιρε, 1998, σελ. 88). Σε πολλές περιπτώσεις, συνέδεε την ικανότητά μας να δημιουργούμε αλληλεγγύη με την ικανότητά μας για ανοχή.

Σε μια διάσκεψη κριτικών μελετητών στη Βοστώνη το καλοκαίρι του 1991, ήρθα αντιμέτωπη με την έννοια της ανεκτικότητας του Φρέιρε. Οι συναντήσεις ήταν αρκετά

έντονες, ιδιαίτερα όσον αφορά τις ανησυχίες των φεμινιστών μελετητών στον τομέα μας. Αντί να υποδείξω διάλογο, ένιωσα ότι οι ανταλλαγές απόψεων άρχισαν να παίρνουν έναν μάλλον επιθετικό τόνο. Στην απογοήτευσή μου, σηκώθηκα και επιτέθηκα λεκτικά σε έναν από τους παρουσιαστές. Ο Φρέιρε φάνηκε αναστατωμένος με την αντίδρασή μου. Την επόμενη ημέρα κατά τη διάρκεια της παρουσίασής μου, προχώρησα και πάλι σε αυστηρή κριτική της έλλειψης ουσιαστικής δέσμευσης στις αρχές του διαλόγου και της αλληλεγγύης μεταξύ της ομάδας, επικεντρώνοντας την κριτική μου σε ζητήματα πολιτιστικών και ταξικών διαφορών μεταξύ πολλών από εμάς. Η αντίδραση του Φρέιρε στα σχόλιά μου εκείνο το απόγευμα παραμένει μέχρι σήμερα. Εξέφρασε ιδιαίτερη ανησυχία για αυτό που έκρινε ως έλλειψη ανοχής μου και με παρότρυνε να συμπεριφέρομαι με μεγαλύτερη ανοχή στο μέλλον, εάν επρόκειτο να συνεχίσω αποτελεσματικά αυτό το έργο. Με μεγάλη πολιτική πίκρα, απέρριψα τη θέση του Φρέιρε, κάνοντας την υπόθεση ότι αυτό που χρειαζόμασταν ήταν να είμαστε λιγότερο *ανεκτικοί*- στην καταπίεση και κοινωνική αδικία! Για χρόνια, “έγλυφα τις πληγές μου” για την δημόσια επίπληξη του Φρέιρε προς το πρόσωπό μου. Αλλά οκτώ χρόνια αργότερα, πρέπει να ομολογήσω ότι αναγνωρίζω μεγάλη σωφροσύνη στη συμβουλή του Φρέιρε. Παρά την αναμφισβήτητη πολιτική μου δέσμευση, μου έλειπε η ανοχή ως “επαναστατική αρετή - η σοφία της ικανότητας να ζήσω με αυτό που είναι διαφορετικό, έτσι ώστε να μπορέσουμε να πολεμήσουμε τον κοινό εχθρό” (Freire & Faundez, 1989, σελ. 18).

Ας σταματήσουμε για μια στιγμή και να αναγνωρίσουμε ότι, όπως όλοι μας αντιμετωπίζουμε οριακές καταστάσεις στον κόσμο μας και μέσα μας, έτσι και ο Φρέιρε αντιμετώπισε τέτοια ζητήματα στην ιδιωτική και δημόσια ζωή του. Το 1964, αφού ξεκίνησε την πιο επιτυχημένη εθνική εκστρατεία αλφαριθμητισμού που γνώριζε η Βραζιλία, φυλακίστηκε και εξορίστηκε από τη δεξιά στρατιωτική δικτατορία που ανέτρεψε τη δημοκρατικά εκλεγμένη κυβέρνηση του Joao Goulart. Ο Φρέιρε παρέμεινε εξόριστος για σχεδόν 16 χρόνια. Όμως, παρά τον πόνο και τις κακουχίες που αντιμετώπιζε αυτός και η οικογένειά του, η δουλειά του Φρέιρε ως εκπαιδευτικός και πολιτιστικός εργατής συνεχίστηκε αμείωτη. Αναπολώντας τα χρόνια εκείνα, θυμάμαι περισσότερο την αίσθηση ότι ο Φρέιρε κατανόησε καθαρά την κυριαρχία και την εκμετάλλευση ως παγκόσμιο φαινόμενο. Ως εκ τούτου, αναγνώρισε ότι στο πλαίσιο του πολιτικού αγώνα για μια σοσιαλιστική δημοκρατία υπήρχαν μυριάδες νόμιμων πολιτικών σχεδίων που, ανεξάρτητα από την τοποθεσία, συνδέονταν αναμφισβήτητα με το σκοπό και την προσήλωσή τους στην οικονομική και πολιτιστική δημοκρατία. Σε πιο προσωπικό επίπεδο, μίλησε για την ανοχή στον πόνο και την ταλαιπωρία της εξορίας, ενώ παράλληλα δεν μείωσε τη ζωή του σε μοναχική θλίψη. “Δεν ζω μόνο στο παρελθόν, αλλά μάλλον υπάρχω στο παρόν, όπου προετοιμάζομαι για αυτό που είναι δυνατό” (Φρέιρε, 1998, σ. 67). Ως εκ τούτου, ο Φρέιρε έζησε την εμπειρία της εξόρισης τόσο ως μια περίοδο που αντιμετώπισε ένα πλήθος φόβων,

θλίψεων και αμφιβολιών σε άγνωστα πλαίσια, όσο μια περίοδος αναδημιουργίας του και αποκατάστασης των ονείρων που είχαν διαλυθεί.

Καθώς το έργο του Φρέιρε έγινε πιο γνωστό στις Ηνωμένες Πολιτείες, αντιμετώπισε επίσης διάφορα θέματα που τον αμφισβητούσαν και τον αφορούσαν. Για σχεδόν τρεις δεκαετίες, οι φεμινίστριες σε ολόκληρη τη χώρα κατηγορήσαν έντονα τον σεξισμό της γλώσσας του. Σε κάποιες αρένες, Μαρξιστές μελετητές τον επέκριναν βίαια για την αποτυχία του να δώσει μια συστηματική ανάλυση της τάξης, του καπιταλισμού και της σχολικής εκπαίδευσης. Για την απογοήτευση πολλών μελετητών, εκπαιδευτών και έγχρωμων διοργανωτών, ο Φρέιρε φαινόταν μερικές φορές απρόθυμος (ή ανίκανος) να εμπλακεί, σε μεγαλύτερο βάθος και ειδικότητα, με τη διεστραμμένη φύση του ρατσισμού και των ιδιαίτερων ιστορικών σχηματισμών του στις Ηνωμένες Πολιτείες. Ούτε θα μπορούσε εύκολα να αποδεχθεί, από ιστορική υλιστική προοπτική, τη νομιμότητα του κινήματος Chicano και την έμφαση που δίνει σε μια μυθολογική πατρίδα, την Atzlan. Παράλληλα, ο Φρέιρε αμφισβήτησε την ανυποχώρητη αντίσταση ή άρνηση πολλών έγχρωμων ριζοσπαστών εκπαιδευτών να υιοθετήσουν την εθνική ταυτότητα του “Αμερικανικού” - μια πράξη που πίστευε ότι αποδυνάμωνε θεμελιωδώς τη θέση μας και περιόριζε τον αγώνα για κοινωνική και οικονομική δικαιοσύνη. Πέρα από αυτά τα ζητήματα, εξέφρασε επίσης σοβαρές ανησυχίες για αυτό που αντιλαμβανόταν ως θρυμματισμένη φύση του κριτικού παιδαγωγικού κινήματος στις Ηνωμένες Πολιτείες. Ωστόσο, τα περισσότερα από αυτά τα θέματα σπάνια εκφράστηκαν δημοσίως, αλλά υπήρξαν τροφή ιδιωτικών διαλόγων και μοναχικών προβληματισμών.

Με δεδομένη αυτή την ιστορία, είναι πραγματικό αφιέρωμα στον Φρέιρε, που στην *Παιδαγωγική της Καρδιάς* (ή *Κάτω από τη Σκιά του Δένδρου Μάνγκο*-τον αρχικό του τίτλο), γραμμένο λίγο πριν το θάνατό του, ο Φρέιρε παρουσίασε σημάδια αλλαγής και εμπάθουσας της σκέψης του σε πολλά από αυτά τα ζητήματα. Για παράδειγμα, η γλώσσα στο βιβλίο αντικατόπτριζε τελικά την ενσωμάτωση των γυναικών όταν έκανε γενικές αναφορές, που λείπουν στα προηγούμενα γραπτά του. Μίλησε πιο τολμηρά για το θέμα του καπιταλισμού και εξέτασε τη φύση της παγκοσμιοποίησης και το νόημά της για τους ριζοσπάστες εκπαιδευτικούς. Ασχολήθηκε επίσης με θέματα ποικιλομορφίας και ρατσισμού, αναγνωρίζοντας ανοιχτά ότι «δεν μπορεί να μειωθεί κάθε προκατάληψη σε μια ερμηνεία κλασσικού χαρακτήρα, αλλά δεν μπορούμε να το παραβλέψουμε στην κατανόηση των διαφόρων ειδών διακρίσεων» (σ. 86). Και πιο δυναμικά από ποτέ, μίλησε για την αναγκαιότητα να προχωρήσουμε πέρα από τις συμβιβάσιμες διαφορές μας, έτσι ώστε να δημιουργήσουμε μια αποτελεσματική επίθεση ενάντια στα τεχνάσματα του προηγμένου καπιταλισμού στον κόσμο.

5. Η Δυνατότητα να Ξεκινάμε Πάντα εκ Νέου

Η ικανότητα αυτή να ξεκινάμε πάντα εκ νέου, να δημιουργήσουμε, να ανακατασκευάσουμε και να μην καταστρέψουμε, να αρνούμαστε να κάνουμε γραφειοκρατικό το μυαλό, να κατανοούμε και να ζούμε ως μια διαδικασία είναι κάτι που πάντα με συνόδευε στη ζωή. Αυτό είναι αναγκαίο χαρακτηριστικό ενός καλού εκπαιδευτικού. (Φρέιρε, 1993, σελ. 98)

Τα παραπάνω παραδείγματα δεν μειώσουν με οποιοδήποτε τρόπο τη συμβολή του Φρέιρε ή τη μνήμη του έργου του, αλλά αναφέρονται για να τον θυμούνται στο σύνολό του ως ανθρώπινη ύπαρξη, με πολλές από τις συγκρούσεις και τις αντιφάσεις που μας απειλούν όλους, με έναν ευρύ και συνεχή προβληματισμό, έρευνα και διάλογο. Αλλά το πιο σημαντικό, ο Φρέιρε είχε μια απίστευτη ικανότητα να ανακατασκευάζει και να κάνει πάντα μια καινούργια αρχή. Για τον Φρέιρε, δεν υπήρχε αμφιβολία ότι αυτός, οι άλλοι και ο κόσμος βρισκόταν πάντοτε σε κατάσταση γίνεσθαι, μεταμόρφωσης και ανακάλυψης των εαυτών μας ως μέρος της ανθρώπινης ιστορικής μας διαδικασίας. Η πίστη αυτή χρησίμευσε ως βάση για την αδιάκοπη αναζήτηση της ελευθερίας και την αδιάκοπη ελπίδα του στο μέλλον. Ακολουθώντας την παράδοση του Μαρξ, πίστευε ότι ταυτόχρονα δημιουργούμε και μας δημιουργεί ο κόσμος μας. Κατά τη γνώμη του Φρέιρε, η γνώση δεν μπορεί να διαζευχτεί από την ιστορική συνέχεια. Όπως κι εμείς, «η ιστορία είναι μια διαδικασία που περιορίζεται και εξαρτάται από τη γνώση που παράγουμε. Τίποτα από αυτά που παράγουμε, ζούμε, σκεπτόμαστε και κάνουμε σαφή δεν λαμβάνουν μέρος έξω από το χρόνο και την ιστορία.» (Φρέιρε, 1998, σελ. 32). Και πιο σημαντικό, οι εκπαιδευτικοί πρέπει να αναγνωρίζουν ότι «όταν οι πλειοψηφίες στερούνται το δικαίωμά τους να συμμετέχουν στην ιστορία ως υποκείμενα τότε κυριαρχούνται και αποξενώνονται» (Freire, 1970, σελ. 125).

Υπό το πρίσμα αυτό, ο Φρέιρε ήταν πεπεισμένος ότι αυτή η ιστορική διαδικασία έπρεπε να πραγματοποιηθεί μέσα στα σχολεία και στις κοινότητες, αγκυροβολημένη στις σχέσεις αλληλεγγύης. Ο Φρέιρε παρότρυνε τους κριτικούς εκπαιδευτικούς να οικοδομήσουν κοινότητες αλληλεγγύης ως μορφή δικτύωσης, για να μας βοηθήσουν να προβληματίσουμε τις εξουθενωτικές συνθήκες της παγκοσμιοποιημένης οικονομικής ανισότητας και να αντιμετωπίσουμε την καταστροφική επίδραση των νεοφιλελεύθερων οικονομικών και κοινωνικών πολιτικών στον παγκόσμιο πληθυσμό. Ο Φρέιρε πίστευε ότι οι εκπαιδευτικοί, οι μαθητές, οι γονείς και άλλοι θα μπορούσαν να αναπαράγουν δεξιότητες και γνώσεις μέσω δικτύων που διαμορφώνονται γύρω από τα σχολεία και την εκπαίδευση ενηλίκων, οργανώσεις νεολαίας και θρησκευτικές οργανώσεις που έχουν κοινό δημοκρατικό ενδιαφέρον για την ενίσχυση της ατομικής και συλλογικής ζωής. Πιο σημαντικό, μέσω της πράξης - της αυθεντικής ενότητας δράσης και προβληματισμού - αυτά τα εκπαιδευτικά δίκτυα θα μπορούσαν να εισέλθουν στην εκ νέου δημιουργία μιας νέας κουλτούρας κεφαλαίου, τόσο ως χώροι

για την ένταξη των διαχωρισμένων εργαζομένων όσο και για την ανάπτυξη της κριτικής συνείδησης (ή *conscientizacao*), διαμορφώνοντας τελικά το μέλλον της τοπικής και εθνικής πολιτικής και, ως εκ τούτου, μεταβάλλοντας τη φύση της παγκόσμιας οικονομίας. Η ιδέα του Φρέιρε για τη δημιουργία κριτικών δικτύων είναι μια ιδιαίτερα συναρπαστική σκέψη λαμβάνοντας υπόψη τους τρέχοντες πολιτικούς αγώνες στην Καλιφόρνια για την προστασία των δικαιωμάτων των μεταναστών, τη θετική δράση και τη δίγλωσση εκπαίδευση.

Με πολλούς τρόπους, η ιδέα των κριτικών δικτύων συνδέεται άμεσα με τον αγώνα για δημοκρατία και μια εκτεταμένη έννοια της αγωγής του πολίτη. Ο Φρέιρε μας παρότρυνε να αγωνιζόμαστε για *οικειότητα με τη δημοκρατία*, να ζούμε ενεργά με τις δημοκρατικές αρχές και να τις εμβαθύνουμε ώστε να έχουν πραγματικό νόημα στην καθημερινότητά μας. Έμφυτη σε αυτή τη σχέση με τη δημοκρατία ήταν μια μορφή υπηκοότητας που δεν μπορούσε να ληφθεί τυχαία. Αντιπροσώπευε μια κατασκευή που βρισκόταν πάντοτε σε κατάσταση γίνεσθαι και απαιτούσε να αγωνιζόμαστε για να την αποκτήσουμε. Επιπλέον, απαιτούσε δέσμευση, πολιτική σαφήνεια, συνοχή και αποφασιστικότητα από την πλευρά μας. Επιπλέον, ο Freire επέμεινε ότι:

Κανείς δεν κατασκευάζει μια σοβαρή δημοκρατία, η οποία συνεπάγεται ριζική αλλαγή των κοινωνικών δομών, αναπροσανατολισμό της πολιτικής παραγωγής και ανάπτυξης, επανεφεύρεση της εξουσίας, δικαιοσύνη σε όλους και την κατάργηση των άδικων και ανήθικων κερδών του ισχυρού, χωρίς προηγουμένως και ταυτόχρονα να έχει εργαστεί γι αυτές τις δημοκρατικές προτιμήσεις και ηθικές απαιτήσεις. (Freire, 1989, σελ. 67)

Ο Φρέιρε συνέδεσε επίσης επανειλημμένα το έργο των εκπαιδευτικών με μια ακλόνητη πίστη στους καταπιεσμένους, οι οποίοι επίσης ήταν πάντα σε κατάσταση αναγέννησης. “Ποτέ δεν υπήρξε μια βαθύτερη ανάγκη για προοδευτικούς άντρες και γυναίκες - σοβαροί, ριζοσπαστικοί, που ασχολούνται με τον αγώνα για μετασχηματισμό της κοινωνίας, για να καταθέσουν ομολογία για τον σεβασμό τους προς το λαό (Φρέιρε, 1997, σελ. 84) Ο Φρέιρε αναγνώρισε με συνέπεια αυτό το σεβασμό και τη δέσμευση στους περιθωριοποιημένους ανθρώπους ως αναπόσπαστο στοιχείο στην καλλιέργεια του διαλόγου στην τάξη. «Ο διάλογος απαιτεί έντονη πίστη στους [άλλους], πίστη στη δύναμή τους να διαμορφώνουν και να επαναδιαμορφώνουν, να δημιουργούν και να αναδημιουργούν, πίστη στο έργο [τους] να είναι πληρέστεροι ανθρώπινοι (που δεν είναι το προνόμιο μιας ελίτ ομάδας αλλά το πατρογονικό δικαίωμα όλων)” (Φρέιρε, 1970, σελ.79). Επιπλέον, επέμεινε ότι ο αληθινός διάλογος δεν θα μπορούσε να υπάρξει στην απουσία της αγάπης και ταπεινοφροσύνης. Αλλά για τον Φρέιρε, ο διάλογος συνεπαγόταν επίσης μια κριτική στάση καθώς και μια ανησυχία με τις έννοιες που οι μαθητές συνήθιζαν να διαμεσολαβούν στον κόσμο τους. Πίστευε πως ήταν αδύνατο να διδάξουν χωρίς να γνωρίζουν οι εκπαιδευτικοί τι συμβαίνει στον κόσμο των μαθητών τους. “Πρέπει να γνωρίζουν το σύμπαν των

ονείρων τους, τη γλώσσα με την οποία υπερασπίζονται επιδέξια τον εαυτό τους από την επιθετικότητα του κόσμου τους, αυτό που γνωρίζουν ανεξάρτητα του σχολείου, και πώς το γνωρίζουν” (Φρέιρε, 1998, σελ. 73). Μέσω αυτών των γνώσεων, οι εκπαιδευτικοί θα μπορούσαν να βοηθήσουν τους μαθητές να προβληματιστούν για τη ζωή τους και να λάβουν ατομικές και συλλογικές αποφάσεις για να μεταμορφώσουν τον κόσμο τους. Ως εκ τούτου, ο διάλογος, μέσω του προβληματισμού και της δράσης, δεν θα μπορούσε ποτέ να περιοριστεί σε τυφλή δράση, στερημένη από πρόθεση και σκοπό.

6. Απαραίτητα Χαρακτηριστικά Προοδευτικών Εκπαιδευτικών

Είναι αδύνατον να διδάσκει κανείς χωρίς να έχει το κουράγιο να προσπαθήσει χιλιάδες φορές πριν τα παρατήσει. Εν ολίγοις, είναι αδύνατον να διδάξουμε χωρίς μια σφυρηλατημένη, επισημασμένη και καλά μελετημένη ικανότητα να αγαπάμε. (Φρέιρε, 1998, σελ. 3)

Στο Δέκα Επιστολές προς Εκείνους που Τολμούν να Διδάσκουν, ο Φρέιρε (1998) έγραψε Επιστολές προς Εκείνους που Τολμούν να Διδάσκουν. Και πάλι, μας επιστρέφει σε μια ηθική της αγάπης και μας προτρέπει να επανεξετάσουμε την πρακτική μας με νέους τρόπους και να επανεξετάσουμε τη παιδαγωγική δέσμευσή μας. Ο Φρέιρε ισχυρίστηκε ότι το καθήκον ενός εκπαιδευτικού, ο οποίος δεν παύει ποτέ να μαθαίνει, πρέπει να είναι τόσο χαρούμενος όσο και αυστηρός. Πιστεύει ακράδαντα ότι η διδασκαλία για απελευθέρωση απαιτούσε σοβαρότητα και πειθαρχία, καθώς και επιστημονική, σωματική και συναισθηματική προετοιμασία. Ο Φρέιρε τόνισε συχνά ότι η διδασκαλία ήταν ένα καθήκον που απαιτούσε μια αγάπη για την πράξη της διδασκαλίας. Γιατί μόνο μέσω αυτής της αγάπης θα μπορούσε το πολιτικό σχέδιο της διδασκαλίας να γίνει μετασχηματιστικό και απελευθερωτικό. Για τον Φρέιρε, δεν θα μπορούσε ποτέ να είναι αρκετό η διδασκαλία μόνο με κριτικά λόγια. Υποστήριζε θερμά ότι πρέπει να τολμούμε να κάνουμε τα πάντα με αίσθημα, όνειρα, ευχές, φόβο, αμφιβολίες και πάθος.

Πρέπει να τολμούμε έτσι ώστε ποτέ να μην διχοτομηθεί η γνώση και το συναίσθημα. Πρέπει να τολμούμε να συνεχίζουμε να διδάσκουμε για μεγάλο χρονικό διάστημα κάτω από συνθήκες που γνωρίζουμε καλά: χαμηλοί μισθοί, έλλειψη σεβασμού και τον κίνδυνο που υπάρχει πάντα να γίνουμε θύμα κυνισμού. Πρέπει να τολμήσουμε να μάθουμε πώς να τολμούμε να πούμε όχι στη γραφειοκρατικοποίηση του νου που εκτιθέμεθα καθημερινά. Πρέπει να τολμούμε να μπορούμε να συνεχίσουμε να το πράττουμε ακόμη και όταν είναι πολύ πιο συμφέρουσα να σταματήσουμε να τολμούμε. (Φρέιρε, 1998, σελ. 3)

Το να είσαι ένας προοδευτικός δάσκαλος που τολμά να διδάξει απαιτεί, στα μάτια του Φρέιρε, ένα σύνολο με πολύ ιδιαίτερες και απαραίτητες ιδιότητες. Πίστευε ότι αυτές οι ιδιότητες θα μπορούσαν να προστατεύσουν τους ριζοσπαστικούς εκπαιδευτικούς από το να πέσουν στις παγίδες της πρωτοπορίας- *avant-gardism*, βοηθώντας τους να είναι πιο συνειδητοποιημένοι για τη γλώσσα που χρησιμοποιούν, της χρήσης της εξουσίας στην τάξη και τις στρατηγικές διδασκαλίας τους. Μέσα από την προσπάθειά τους να αναπτύξουν αυτές τις ιδιότητες, οι εκπαιδευτικοί θα μπορούσαν επίσης να καταλάβουν ότι δεν μπορούν να απελευθερώσουν κανέναν, αλλά ότι ήταν σε στρατηγική θέση να προσκαλέσουν τους μαθητές τους να απελευθερώσουν τους εαυτούς τους, καθώς μάθαιναν να διαβάζουν τον κόσμο τους και να μεταμορφώνουν την παρούσα πραγματικότητά τους.

Σε αντίθεση με την παραδοσιακή παιδαγωγική έμφαση σε συγκεκριμένες διδακτικές μεθοδολογίες, συγκεκριμένα προγράμματα διδασκαλίας στην τάξη και τη χρήση τυποποιημένων κειμένων και υλικών, οι *απαραίτητες ιδιότητες* κατά τον Φρέιρε επικεντρώνονται σε αυτές τις ανθρώπινες αξίες, οι οποίες διευρύνουν την κριτική και συναισθηματική ικανότητα του εκπαιδευτικού να εισάγει αποτελεσματικές σχέσεις διδασκαλίας με τους μαθητές. Ο Φρέιρε ξεκινά με μια *ταπεινοφροσύνη* βασισμένη στο θάρρος, την αυτοπεποίθηση, τον αυτοσεβασμό και το σεβασμό προς τους άλλους. Με πολλούς τρόπους, πίστευε ότι η ταπεινοφροσύνη είναι η ποιότητα που μας επιτρέπει να ακούμε πέρα από τις διαφορές μας και ως τέτοιο αντιπροσωπεύει έναν ακρογωνιαίο λίθο στην ανάπτυξη της οικειότητας μας με τη δημοκρατία. Ο Φρέιρε συνδυάζει την ταπεινοφροσύνη με τη *διαλεκτική* ικανότητα να ζει κανείς σε μια *ασφαλή ασφάλεια*, που σημαίνει ανθρώπινη ύπαρξη που δεν απαιτούσε απόλυτες απαντήσεις ή λύσεις σε ένα πρόβλημα, αλλά μάλλον ακόμα και με τη βεβαιότητα της στιγμής μπορούσε να παραμείνει ανοικτός σε νέους τρόπους και νέα όνειρα. Αυτή η αντιεξουσιαστική θέση δουλεύει επίσης για να αποτρέψει τους δασκάλους από το να καταπνίξουν τις εκφράσεις αντίστασης στους μαθητές τους - αντίσταση που στην πραγματικότητα δεν είναι μόνο σημαντική, αλλά απαραίτητη για τη διαδικασία της ενδυνάμωσης. Εγγενής σε αυτή την ποιότητα της ταπεινοφροσύνης είναι και η ικανότητα των εκπαιδευτικών να αναπτύξουν την ικανότητά τους να εκφράζουν *μια αγάπη* ριζωμένη στη δέσμευσή τους να αντικατοπτρίζουν με συνέπεια την πρακτική τους και να εξετάζουν τις συνέπειες των σκέψεων, των λόγων και των ενεργειών τους μέσα στην τάξη και πέρα από αυτήν. Σύμφωνα με τη συνεπή του έμφαση στην ανάγκη αντιμετώπισης των φόβων μας, ο Φρέιρε εντόπισε το θάρρος ως ένα επιπλέον απαραίτητο χαρακτηριστικό στους εκπαιδευτικούς. Το θάρρος εδώ υποδηλώνει μια αρετή που γεννιέται και τροφοδοτείται από τη συνεχή μας βούληση να αμφισβητούμε και να ξεπερνάμε τους φόβους μας προς το συμφέρον της δημοκρατικής δράσης - μια ενέργεια που έχει προσωπικές και κοινωνικές συνέπειες. Ο Φρέιρε πίστευε ότι, καθώς οι εκπαιδευτικοί γίνονται πιο σαφείς σχετικά με τις επιλογές και

τα πολιτικά όνειρά τους, το θάρρος στηρίζει τον αγώνα μας να αντιμετωπίσουμε αυτούς τους μύθους, που τροφοδοτούνται από την κυρίαρχη ιδεολογία, που κατακερματίζει και στρεβλώνει την πρακτική μας. Το κλειδί αυτής της διαδικασίας είναι η κριτική μας ικανότητα να δεχτούμε και να ελέγξουμε τον φόβο μας.

Όταν ερχόμαστε αντιμέτωποι με τους φόβους μας, όπως να χάσουμε τη δουλειά μας ή να μην πάρουμε προαγωγή, αισθανόμαστε την ανάγκη να θέσουμε όρια στο φόβο μας, πριν από οτιδήποτε άλλο, πρέπει να αναγνωρίσουμε πως ο φόβος είναι μια εκδήλωση της ύπαρξής μας. Δεν κρύβω τους φόβους μου. Αλλά δεν πρέπει να αφήσω τους φόβους μου να με ακινητοποιήσουν. Αντ' αυτού, πρέπει να τα ελέγξω, γιατί είναι στην ίδια την πρακτική του ελέγχου που μοιράζεται το απαραίτητο θάρρος μου. (Φρέιρε, 1998, σελ. 41)

Η *ανεκτικότητα* είναι άλλο ένα *απαραίτητο χαρακτηριστικό* στον κατάλογο του Φρέιρε. Χωρίς αυτή την αρετή, υποστηρίζει, δεν μπορεί να υπάρξει πραγματική δημοκρατική εμπειρία στην τάξη ή στη ζωή μας. Αλλά είναι σημαντικό να σημειώσουμε ότι η ανοχή "δεν σημαίνει ότι συμμόρφωση στο απαράδεκτο, δεν σημαίνει συγκάλυψη της έλλειψης σεβασμού, δεν σημαίνει ότι πρέπει να καλομαθαίνουμε τον επιτιθέμενο ή να συγκαλύψουμε την επιθετικότητα" (Φρέιρε, 1998, σ. 43). Ο Φρέιρε τόνισε κατηγορηματικά ότι η ανοχή δεν είναι ούτε για παιχνίδι, ούτε για μια πολιτισμένη χειρονομία υποκρισίας ούτε για συνύπαρξη με το αφόρητο. Αντ' αυτού, η κριτική έκφραση της ανεκτικότητας βασίζεται στις βασικές ανθρώπινες αρχές του σεβασμού, της πειθαρχίας, της αξιοπρέπειας και της ηθικής ευθύνης.

Τέλος, ο Φρέιρε ενέταξε την *αποφασιστικότητα*, την *ασφάλεια*, την *ένταση ανάμεσα στην υπομονή και την ανυπομονησία* και τη *χαρά της ζωής* στο σύνολο των απαραίτητων χαρακτηριστικών. Ολόψυχα πίστευε ότι η ικανότητα λήψης αποφάσεων, παρά τη δυνατότητα ρήξης, αποτελεί βασική δύναμη της δουλειάς μας ως προοδευτικοί εκπαιδευτικοί. Υποστήριξε ότι οι εκπαιδευτικοί που δεν έχουν αυτό το χαρακτηριστικό συχνά καταφεύγουν σε ανεύθυνες πρακτικές ηθικής χαλαρότητας στη διδασκαλία τους, μια κατάσταση που είναι εξίσου επιζήμια για τους μαθητές, όπως η κατάχρηση εξουσίας των εκπαιδευτικών. Επιπλέον, η έλλειψη εμπιστοσύνης συχνά συνδέεται με την αναποφασιστικότητα, αν και η ασφάλεια (ή η εμπιστοσύνη) από την άλλη προέρχεται από την αίσθηση αρμοδιότητας, την πολιτική σαφήνεια και την ηθική ακεραιότητα.

Η ικανότητα των εκπαιδευτικών να ασκούν την παιδαγωγική τους μέσα στην *διαλεκτική ένταση της υπομονής και της ανυπομονησίας* αντιπροσωπεύει για τον Φρέιρε ένα σημαντικό άλμα στην ανάπτυξη ενός εκπαιδευτικού. Αυτή η αρετή επιτρέπει στους δασκάλους να αισθάνονται το επείγον των δύσκολων συνθηκών που αντιμετωπίζουν μέσα στα σχολεία και ταυτόχρονα να ανταποκρίνονται με στοχαστικές και βαθυστόχαστες στρατηγικές παρά με *τυφλούς ακτιβισμό*. Το κλειδί για την κατανόηση αυτής της έννοιας είναι η αναγνώριση των προβλημάτων εκείνων που υιοθετούν μια

ηθική απόλυτης υπομονής, αφενός, και εκείνων που εκδηλώνουν μια *αδιάκοπη ανυπομονησία* από την άλλη. Και οι δύο μπορούν να βλάψουν την ικανότητά μας να συμμετέχουμε παιδαγωγικά με αποτελεσματικούς τρόπους.

Σε καμία στιγμή δεν είναι πιο αναγκαία η δυνατότητα να καλλιεργηθεί μια *διαλεκτική* κατανόηση του κόσμου όσο όταν ζητηθεί από εμάς τους εκπαιδευτικούς που ζούμε μέσα στην ένταση δύο φαινομενικά αντιφατικών αντιλήψεων. Εξυπακούεται ότι ζώντας μια *ανυπόμονη υπομονή* ή *ανασφαλής ασφάλεια* εξαρτάται από την προθυμία μας και την ικανότητά μας να αντιμετωπίζουμε την πολυπλοκότητα και την ασάφεια του παρόντος, παρά το αυξημένο επίπεδο έντασης που μπορεί να βιώσουμε. Και ως τέτοιο, για να ανταποκριθούμε με συνέπεια στο δημοκρατικό μας όνειρο, αντί να αναζητούμε συνταγές που συνταγογραφούνται ή συνταγογραφούμε γρήγορα για να ανακουφίσουμε την ένταση, είναι δυναμικά μια δημιουργική και απελευθερωτική δύναμη στη ζωή μας. Αυτή η διαλεκτική ικανότητα συνεπάγεται και έναν *λεκτικό περιορισμό*, που μας βοηθά να μην χάνουμε τον έλεγχο των λέξεών μας ή να ξεπεράσουμε τα όρια του ενεργητικού λόγου - μιας ποιότητας που ο Φρέιρε απέδειξε με συνέπεια στα χρόνια της συμμετοχής του σε δύσκολους διαλόγους.

Ο Φρέιρε έδωσε μεγάλη σημασία στην ικανότητά μας να ζούμε χαρούμενα παρά το πλήθος των εξωτερικών δυνάμεων που προκαλούν συνεχώς τον ανθρωπισμό μας. Το απαραίτητο χαρακτηριστικό της διδασκαλίας με τη χαρά της ζωής, προσωποποιεί περισσότερο τον απόλυτο σκοπό τόσο στο έργο όσο και στη ζωή του Φρέιρε. Εκ των υστέρων, είμαι γεμάτη με υπέροχες αναμνήσεις του Φρέιρε - η ομορφιά της γλώσσας του, η λάμψη στα μάτια του, ο προσεγμένος και σεβαστός τρόπος του, η κίνηση των χεριών του όταν μιλούσε, ο ζωντανός του ενθουσιασμός όταν σκεφτόταν νέες ιδέες, εκφράσεις αγάπης και ευγνωμοσύνης. Με τα λόγια του και τις πράξεις του, ο Φρέιρε καλούσε επίμονα τους δασκάλους να αγκαλιάσουν πλήρως τη ζωή, αντί να παραδώσουμε την ύπαρξή μας στις καταπιγμένες δυνάμεις της οικονομικής και κοινωνικής αδικίας.

Δίνοντας ολοκληρωτικά τον εαυτό μου στη ζωή παρά στον θάνατο - χωρίς να εννοώ την άρνηση του θανάτου ή την μυθοποίηση της ζωής - μπορώ να ελευθερώσω τον εαυτό μου ώστε να παραδοθώ στη χαρά της ζωής χωρίς να κρύψω τους λόγους θλίψης στη ζωή, που με προετοιμάζουν να εξασκώ και να υποστηρίξω τη χαρά στο σχολείο. (Φρέιρε, 1998, σελ. 45).

Παρόλο που ο Φρέιρε δεν μιλάει ρητά για ακτιβισμό στις *Δέκα Επιστολές προς Εκείνους που Τολμούν να Διδάσκουν* (1998), το θεωρητικό του έργο δεν αποσυνδέθηκε ποτέ από τον ακτιβισμό του. Επιπλέον, υποστήριξε ακούραστα την αδιαχώριστη πολιτική συνείδηση και την πολιτική δράση στη διδασκαλία και ζωή μας. Ως εκ τούτου, οι εκπαιδευτικοί ως διανοούμενοι, πολιτιστικοί εργάτες και ακτιβιστές της κοινότητας πρέπει να «φιλοδοξούν να γίνουν μια ένωση πραγματικά σοβαρών και

λογικών ανθρώπων, εκείνων που εργάζονται να μειώσουν όλο και περισσότερο το χάσμα μεταξύ αυτό που πράττουν και αυτό που λένε» (Φρέιρε, 1997, σελ. 83). Η μεταμόρφωση των σχολείων μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο όταν οι δάσκαλοι, εργάζονται με αλληλεγγύη, αναλαμβάνουν την κυριότητα και αγωνίζονται να αλλάξουν ριζικά τις πολιτικές και οικονομικές δομές της εξουσίας που καταστρέφουν τα επαναστατικά μας όνειρα.

Έτσι, δεν βλέπω εναλλακτική λύση για τους εκπαιδευτικούς από την ενότητα των συμφερόντων τους στην υπεράσπιση των δικαιωμάτων τους. Αυτά τα δικαιώματα περιλαμβάνουν το δικαίωμα στην ελευθερία στη διδασκαλία, το δικαίωμα ομιλίας, το δικαίωμα καλύτερων συνθηκών για παιδαγωγική εργασία, το δικαίωμα σε αμειβόμενους άδειες για συνεχιζόμενη εκπαίδευση, το δικαίωμα συνοχής, το δικαίωμα να επικρίνουμε τις αρχές χωρίς φόβο αντίποινων... και να μην χρειάζεται να λέμε ψέματα για να επιβιώσουμε. (Φρέιρε, 1998, σελ. 46).

Βιβλιογραφία

- Carnoy, M. (1997) Foreword to *Pedagogy of the heart* by P. Freire. New York: Continuum.
- Dowbot, L. (1997) Preface to *Pedagogy of the heart* by P. Freire. New York: Continuum.
- Freire, P. (1970) *Pedagogy of the oppressed*. New York: Seabury.
- Freire, P. (July, 1987) *People of Color Caucus Dialogue*. Critical Pedagogy Conference, University of California, Irvine, CA.
- Freire, P. (1993) *Pedagogy of the city*. New York: Continuum.
- Freire, P. (1997) *Pedagogy of the heart*. New York: Continuum.
- Freire, P. (1998) *Teachers as cultural workers: Letters to those who dare to teach*. Boulder, CO: Westview.
- Freire, P. & Betto, F. (1985) *Essa escola chamada vida*. São Paulo: Arica.
- Freire, P. & Faundez, A. (1989) *Learning to question: A pedagogy of liberation*. New York: Continuum.
- Macedo, D. & Araujo Freire, A. (1989) Foreword to *Teachers as cultural workers: Letters to those who dare to teach* by P. Freire. Boulder, CO: Westview.
- Shor, I. & Freire, P. (1987) *A pedagogy for liberation*. South Hadley, Mass.: Bergin & Garvey.